

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

Əlyazması hüququnda

GİLƏXANIM QASIM qızı PAŞAYEVA

**XIX –XX ƏSRLƏRƏ AİD RUSDİLLİ ELMİ MƏNBƏLƏRDƏ
NAXÇIVANLA BAĞLI TOPONİMLƏRİN TARİXİ-
LİŊVİSTİK TƏHLİLİ**

5706. 01 - Azərbaycan dili

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

NAXÇIVAN – 2018

İş Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun Onomastika şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Əbülfəz Aman oğlu Quliyev**
AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya
üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **Roza Hüseyn qızı Eyvazova**
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Samirə Zakir qızı Həsənova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji
Universitetinin “Azərbaycan dilçiliyi”
kafedrası

Müdafiə 23 iyun 2018-ci il tarixdə, saat 11⁰⁰ -da Naxçıvan Dövlət Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən B/FD. 02.121 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 7012, Naxçıvan şəhəri, Universitet şəhərciyi, əsas bina, I mərtəbə, Böyük Akt zalı

Dissertasiya ilə Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “__” _____ 2018-ci ildə göndərilmişdir.

**B/FD. 02.121 DISSERTASIYA
ŞURASININ ELMİ KATİBİ:**

dosent İ.Z.CƏFƏROV

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Onomastik materialın hərtərəfli təhlili, xüsusi adların dilin qanunlarına əsasən yaranması, inkişafı, dəyişməsi və yayılması, alınmaların dilimizin qrammatik quruluşuna uyğunlaşması, ekstralingvistik amillərin bu proseslərə təsiri qanunauyğunluqlarının aşkarlanması və bu təhlillərdən alınan nəticələrin ümumiləşdirilməsi müasir dilçiliyin əsas və hər zaman aktual vəzifələrindəndir.

Ölkəşünaslıq əsərlərinin onomastik materialının təhlili göstərir ki, xüsusi adlar tədqiq olunan ərazi haqqında tarixi, coğrafi, etnoqrafik məlumatların formalaşmasında böyük rol oynayır. Xüsusi adlar vasitəsilə ötürülən informasiyanın əsas komponenti onun dil əsasıdır. Bu baxımdan, ermənilərin daim ərazi iddiaları irəli sürdükləri Naxçıvan ərazisinə aid toponimlərin təhlili və onların dil mənsubluğunun müəyyənləşdirilməsi aktual mövzulardandır.

Toponimlərin tarixi xalqın tarixidir. Naxçıvan şəhəri və onun ətraf ərazisi türklərin qədim yaşayış məskənləridir. Bu xüsusiyyət daha çox oykonimlərdə özünü göstərir. Belə ki, oykonimlərin meydana gəlməsi burada yaşayan əhəlinin etnik tərkibi, müxtəlif xalqların miqrasiyası, yerli əhaliyə qarışması prosesi ilə sıx bağlıdır. Naxçıvanda uzun illər hökm sürmüş mürəkkəb tarixi-coğrafi şərait toponimlərə təsirsiz ötürməmişdir. Xüsusən də, XIX-XX əsrlərdə baş vermiş tarixi-siyasi proseslərin nəticəsində bir çox toponimlərimiz məqsədli olaraq dəyişdirilmiş, təhrif olunmuş, bəzi kəndlərimiz Ermənistanı verildikdən sonra isə tamamilə dağıdılmış və toponimlər xəritədən silinmişdir. XIX və XX əsrin əvvəllərinə aid rusdilli mənbələrdə təhrif olunmuş toponimlərimiz ermənipərəst mövqedən izah olunmuş, fars, erməni mənşəli sözlər kimi təqdim edilmişdir. Bu baxımdan XIX-XX əsr rus elmi mənbələrində qeydə alınmış toponimlərin tarixi-lingvistik təhlilə cəlb olunması aktualıq kəsb edən məsələdir.

XIX-XX əsr rusdilli mənbələrdə qeydə alınmış Naxçıvan toponimlərinin təhlili həm də ona görə aktualdır ki, burada Naxçıvanın tarixi ərazilərinə aid yer-yurd adları da tədqiqatə cəlb olunur. Aydın ki, 1826-1828-ci illər Rusiya-İran müharibəsinin nəticəsində bağlanmış Türkmənçay müqaviləsinə görə Naxçıvan Rusiyanın tərkibinə qatıldı, Naxçıvan xanlığı ləğv edildi. İrəvan və Naxçıvan kimi tarixi Azərbaycan əraziləri erməni torpağı kimi qələmə verildi. Tədricən Naxçıvan ərazisi parçalanaraq ayrı-ayrı quberniya və qəzaların tərkibinə qatıldı. İndi həmin ərazilərin vaxtilə

Naxçıvana aid olduğunu yalnız tarixi mənbələrə, ölkəşünaslıq əsərlərinə əsasən müəyyənləşdirmək və həmin toponimləri bərpa etmək olar. Bu səbəbdən Naxçıvan toponimlərini məhz XIX-XX əsr rusdilli mənbələr əsasında öyrənmək aktuallıq kəsb edir

Naxçıvan ərazisinə aid toponimlər həm yaranma dövrlərinə görə, həm də yaranma üsullarına görə müxtəlifdir. Bu da onların ayrıca tədqiqat obyektini kimi öyrənilməsinə vacib edir.

Tədqiqatın obyektini. Naxçıvanın XIX-XX əsrlərə aid inzibati-ərazi bölgüsünə daxil olan ərazilərdə mövcud olmuş və ya hələ də mövcud olan yer adları tədqiqatın obyektidir.

Tədqiqatın predmetini. XIX-XX əsr rus elmi mənbələrində qeydə alınmış toponimlərin leksik-semantik, leksik-qrammatik xüsusiyyətləri, onların dil mənsubluğu elmi tədqiqatın predmetini təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın yazılmasında qarşıda duran əsas məqsəd XIX-XX əsr rusdilli elmi mənbələrdə qeydə alınmış Naxçıvan toponimlərinin təhlili, bu toponimlərin səciyyəvi cəhətlərinin aşkar olunması, bu ərazidəki toponimlərin mənşəyi, onların yaranma yolları, toponimlərin tərkibindəki müxtəlif dillərə məxsus ünsürlərin aşkarlanmasıdır. Məqsədlərdən biri bu əsərlərdə müxtəlif fonetik variantlarda verilmiş toponimlərin düzgün formasını müəyyənləşdirməkdir.

Məqsədləri həyata keçirmək üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir:

1) XIX-XX əsr rusdilli elmi mənbələrdə qeydə alınmış Naxçıvan toponimlərinin hansı coğrafi obyektə (çay, şəhər, dağ, bataqlıq və s.) aid olmasının müəyyənləşdirilməsi;

2) XIX-XX əsr rusdilli elmi mənbələrdə qeydə alınmış Naxçıvan toponimlərinin formalaşmasına təsir göstərən əsas tarixi hadisələrə baxış;

3) XIX-XX əsr rusdilli elmi mənbələrdə qeydə alınmış Naxçıvan toponimlərinin bu və ya digər dilə aidliyinin müəyyənləşdirilməsi;

4) XIX-XX əsr rusdilli elmi mənbələrdə qeydə alınmış Naxçıvan toponimlərinin məzmun və etimologiyasının araşdırılması;

5) XIX-XX əsr rusdilli elmi mənbələrdə qeydə alınmış Naxçıvan toponimlərinin semantik strukturunun araşdırılması;

6) XIX-XX əsr rusdilli elmi mənbələrdə qeydə alınmış Naxçıvan toponimlərinin morfoloqiyasının müəyyənləşdirilməsi (Belə ki, bütün sözlər kimi toponimlər də dilin normalarına uyğun olmalı və qrammatik qanunauyğunluqlara tabe olmalıdır).

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Naxçıvan ərazisinin toponimləri minilliklər boyu mürəkkəb coğrafi, tarixi və linqvistik şəraitdə formalaşmışdır. Bu ərazi tarix boyu müxtəlif toqquşmalara, qohum olan və olmayan xalqların köçünə, onların qaynayıb-qarışmasına şahidlik etmişdir. Hər bir tarixi hadisə burada öz izini qoymuşdur. Toponimlər bu proseslərdə daha çox təsirə uğramışdır, bəzi yeni toponimlər yaranmış və ya buraya köç edən tayfalar tərəfindən gətirilmiş, bəziləri isə məhv olub getmişdir. Bütün bu faktları aşkara çıxarmaq baxımından olduqca aktual olan və maraq kəsb edən XIX-XX əsrlərə aid rus mənbələrində qeydə alınmış Naxçıvan toponimlərinin kompleks təhlili tədqiqatın elmi yeniliyini şərtləndirir.

Naxçıvana aid toponimlər müxtəlif tədqiqat əsərlərində araşdırılsa da, dissertasiya işində bəzi toponimlər yenidən tədqiqata cəlb olunmuş, onların mənasının açılmasına fərqli istiqamətdən yanaşılmışdır.

Tədqiqat işində Naxçıvan toponimləri hazırkı vəziyyəti nəzərə alınmaqla qruplaşdırılaraq tədqiqata cəlb olunmuş, günümüzə qədər gəlib çatmış, Ermənistan ərazisinə qatılmış, günümüzə qədər gəlib çatmamış toponimlər adı altında öyrənilmişdir. Ermənistan ərazisinə qatılmış Naxçıvan toponimlərinin türk mənşəli adlar olduğu müəyyənləşdirilmiş, onların sonrakı taleyi barədə məlumatlar verilmişdir.

Demək olar ki, Naxçıvan ərazisindəki bütün toponimlər türk mənşəli sözlər əsasında yaranmışdır. Bu səbəbdən həm həmin toponimlərin bir hissəsi, həm də toponim yaratmaya xidmət edən topoformlar toponimlərin tərkibində digər türkdilli coğrafiyalarda müəyyən fonetik dəyişikliklərlə rast gəlinir. Tədqiqatın elmi yeniliklərindən biri də həmin uyğunluqların müəyyənləşdirilməsidir.

Rus mənbələri qiymətli toponimik mənbələr olsa da, bu əsərlərdə toponimlərin təhrif olunmuş şəkildə verilməsini, erməni və fars sözləri kimi izahını müşahidə edirik. Tədqiqat işində toponimlər rus mənbələrində olduğundan fərqli şəkildə izah olunmuş, müəlliflərin yanlış mövqeyi faktlarla əsaslandırılmışdır.

Tədqiqatın metodu. Dissertasiyada toponimlərin təhlilində tarixi-linqvistik və təsviri metod əsas götürülmüşdür. Tarixi təhlil metodlarından istifadə etməklə toponimin yaranması, inkişafı, dəyişməsi, yeni adın yaranmasını şərtləndirən sosial mühit haqqında məlumatlar əldə etmək olar.

Linqvistik metod da özündə etimoloji və formant əsasında təhlil metodlarını birləşdirir. İlkin variantın bərpasında etimologiyaya müraciət etmək lazım gəlir. Leksemin fonetik və morfonoloji şəklinin dəyişmə yollarını aşkara çıxarmaqla mənbələrdə qeydə alınmamış ilkin formanı

bərpa etmək, onun inkişaf dinamikasını öyrənmək mümkündür. Dissertasiyada struktur və semantik təhlil metodlarından da istifadə olunmuşdur.

Təsviri metodun köməyi ilə toponimik materialın yığılması, emalı, sistemləşdirilməsi və adların təsnifatı aparılmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dilin ən az dəyişikliyə uğrayan leksik layı sayılan toponimlər özlərində dilin tarixi inkişaf prosesinin izlərini saxlayır. Bu baxımdan toponimlərinin öyrənilməsi etimologiya, müqayisəli-tarixi leksikologiya məsələlərinin həllində böyük mühüm oynayır. Bu tədqiqat işində Naxçıvan ərazisinə aid toponimlərin leksik-semantik, morfoloji baxımdan təhlili ərazilərdə toponimlərin yaranmasının ümumi qanunauyğunluqlarının müəyyənəşdirilməsinə kömək edir ki, bu da xalqımızın yaşadığı digər tarixi ərazilərdə rast gəlinən toponimlərin təhlilinə həsr olunmuş tədqiqat işləri üçün material rolunu oynayır.

Tədqiqat işinin **praktik əhəmiyyəti** isə ondan ibarətdir ki, toponimik lüğətlərin tərtibində, metodik vasitələrin yazılmasında, ali məktəblərdə onomastika fənni üzrə xüsusi kursların, linqvoölkəşünaslıq fənlərinin tədrisində onun nəticələrindən istifadə oluna bilər.

Müdafiəyə çıxarılan müddəalar aşağıdakılardır:

- XIX-XX əsrlərə aid rusdilli mənbələr Naxçıvan toponimlərinin öyrənilməsi baxımından zəngin material verir;

- F.A.Brokqauz və İ.A.Yefronun “Ensiklopedik lüğət”ini çıxarmaqla, tədqiqat mənbəyi kimi çıxış edən digər əsərlər çar rusiyasının tapşırığı ilə Qafqaza göndərilmiş məmurların qeydləridir. Qafqazın tarixi, coğrafiyası, buranın əhalisi, sosial-iqtisadi vəziyyəti, məişəti və s. kimi məsələlərin əks olunduğu əsərlər kəmərial təsvir xarakterlidir. Onlara hər hansı dilçi alimin əsəri kimi baxmaq olmaz. Lakin buna baxmayaraq, bu tipli əsərlərdə dilçi alimlər üçün maraqlı faktlar öz əksini tapmışdır;

- XIX-XX əsrlərdə mövcud olmuş, lakin sonradan ləğv edilmiş yer adlarının bəziləri haqqında həm tarixi, həm də linqvistik məlumatları məhz həmin dövrə aid mənbələrdən əldə etmək olar;

- XIX-XX əsr rusdilli mənbələrdə bəzi müəlliflər bir çox toponimlərin etimologiyasını verməyə çalışmışdır, lakin çox zaman bu izahlarda müəlliflərin qərəzli – ermənipərəst mövqeyi əks olunmuşdur;

- Mənbələrdəki toponimlərin əksəriyyəti türk mənşəli adlardır;

- Hazırda bir hissəsi Ermənistan ərazisində olan tarixi Naxçıvan torpaqlarında xalqımıza məxsus yer-yurd adları sonradan təhrifə uğramış, dəyişdirilmiş, bəziləri isə yeniləri ilə əvəz edilmişdir.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Dissertasiyanın mövzusu AMEA Naxçıvan Bölməsinin Elmi Şurasının 09 yanvar 2012-ci il tarixli iclasında təsdiq olunmuş və Azərbaycan Respublikası Elmi Tədqiqatların Təşkili və Əlaqələndirmə Şurasında 10 may 2012-ci ildə, Dilçilik üzrə Problem Şurasının 15 fevral 2012-ci il tarixli iclasında qeydə alınmışdır. Tədqiqat işi AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun Onomastika şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Tədqiqat işinin əsas nəticələri kafedra iclaslarında və elmi seminarlarında müzakirə edilmişdir. Dissertasiyanın son variantı 13 mart 2018-ci tarixdə institutun elmi şurasının genişləndirilmiş iclasında (protokol №3) müzakirə edilərək müdafiəyə hazır olduğu bildirilmişdir. Dissertasiya işinin əsas müddəaları, nəticələri ayrı-ayrı məcmuələrdə, beynəlxalq konfrans materialları toplularında çap olunmuşdur. Ümumilikdə çap olunmuş 10 məqalə dissertasiyanın məzmununu tam əks etdirir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQAT İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı, tədqiqatın obyektı və predmeti, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, tədqiqat işinin elmi yeniliyi, onun metodu, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, müdafiəyə çıxarılan müddəalar, eləcə də dissertasiyanın aprobasiyası haqqında məlumat verilir. I fəsil “**XIX-XX əsrlərə aid (1940-cı ilə qədər) rusdilli mənbələrdə Naxçıvan**” adlanır və üç yarım fəsildən ibarətdir.

“**1.1. XIX-XX əsrlərə aid rusdilli mənbələr və onların tədqiqi tarixi**” adlı yarım fəsildə Qafqazın ərazisi və əhalisi haqqında məlumatları özündə ehtiva edən, XIX-XX əsrlərə aid bir sıra rusdilli mənbələr təhlil olunmuşdur.

Təhlil zamanı xüsusi olaraq vurğulanır ki, belə mənbələrdə verilən məlumatlar çox vaxt dövrün ictimai-siyasi xarakterindən, müəllifin faktlara münasibətindən və əsərin xarakterindən asılı olaraq dəyişikliyə uğraya bilər. Məsələn, tədqiq etdiyimiz mənbələrdən bir çoxunda müəlliflərin ermənipərəst mövqeyi aydın nəzərə çarpır. Naxçıvana aid yer adlarının bir

çoxu erməni mənşəli söz kimi izah olunur. Məsələn: Naxçıvan, Culfa, Əlinəcə, Araz və s. kimi toponimlərin izahında bunu müşahidə edirik.

Qafqazşünaslıq əsərlərinin dilçilik baxımından tədqiqi, xüsusilə də toponimik tədqiqata cəlb olunması son dövrlər aktuallaşmışdır. Bu əsərlərdə qeydə alınmış toponimlərin öyrənilməsi həm elmi, həm də tarixi-siyasi baxımdan əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan dilçiliyində qafqazşünasların əsərləri haqqında bir çox toponimik tədqiqatlar aparılmışdır. Bu əsərlərdən biri Q.Məşədiyevin 1990-cı ildə nəşr olunmuş “Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri” monoqrafiyasıdır. Əsərdə Naxçıvana aid Araz hidronimi, Ağrıdağ, İlanlı dağ, Keçəldağ oronimləri, Disər, Qarxun, Dırnis, Nüsnüs oykonimlərinin təhlilinə də yer verilir.

B.Budaqov və Q.Qeybullayevin “Naxçıvan diyarının yer yaddaşı” əsərində müxtəlif dövrlərə aid mənbələrdə qeydə alınmış Naxçıvan toponimləri təhlilə cəlb olunmuşdur. Əsərdə XIX-XX əsrlərə aid rusdilli mənbələrdə - V.Qriqoryevin, İ.Şopenin, D.Paqirevin, V.Sisoyevin əsərlərində, “Qafqaz təqvimi”ndə (“Кавказский календарь”, 1914-cü ilə aid), “Ön Asiya sənədlərdə” (“Передняя Азия в документах”, 1936) toplusunda və s. adı çəkilən Naxçıvan toponimlərinin mənası açıqlanmış, hər bir adın izahı ilə bərabər onlar haqqında coğrafi və tarixi məlumatlar da öz əksini tapmışdır.

XIX-XX əsr rusdilli elmi mənbələrdə qeydə alınmış Naxçıvan toponimlərinin tədqiq olunduğu digər dəyərli mənbə A.Bağirovun “Naxçıvan oykonimləri” adlı monoqrafiyasıdır. Monoqrafiyada 1590-cı ildən 2007-ci ilə qədərki dövrlərdə ayrı-ayrı yazılı mənbələrdə əksini tapmış Naxçıvan toponimləri tarixi-lingvistik təhlilə cəlb olunur.

“Qafqazın türk mənşəli toponimləri” adlı monoqrafiyada T.Baxşıyeva “Qafqaz təqvimində”ki türk mənşəli toponimləri tədqiq etmişdir. “Qafqaz təqvimi”nin bir sıra buraxılışlarında türk yer adlarının yanında onların erməni və rus dillərinə dəyişdirilmiş yeni formaları da verilmişdir. Rus imperiyası dövründə tədricən dəyişdirilmiş həmin yer adları da tədqiqata cəlb olunmuş və onların türk variantları da göstərilmişdir.

Qafqaza aid mənbələr ayrı-ayrı dissertasiya işlərində də tədqiqata cəlb olunmuşdur. Məsələn: G.Quliyevanın “Rus yazılı mənbələrində Azərbaycan toponimlərinin lingvistik təhlili” (1986-cı il), E.Əhmədovanın “Xarici mənbələrdəki (Qafqazşünasların əsərlərində) Azərbaycan toponimlərinin lingvistik təhlili: (XIXXX yüzilliklər)” (1997), R.Əliyevanın “XVIII-XIX əsr Rus və Avropa səyyahlarının əsərlərində qeydə alınmış Azərbaycan toponimlərinin tarixi-lingvistik təhlili” və s.

“1.2. XIX-XX əsrlərə aid rusdilli mənbələrin yazıldığı dövrdə Azərbaycanda tarixi-siyasi vəziyyət və onun toponimlərə təsiri” yarımfəslində çoxəsrlik Azərbaycan-Rusiya əlaqələrinin XIX-XX əsrlərdə mövcud vəziyyətinə nəzər salınır. Həmin dövrdəki tarixi şəraiti dəyərləndirmək toponimlərin də öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Çünki məhz həmin dövrdə Naxçıvana aid ərazilər zorla qoparılaraq ermənilərə verilmiş və bunun nəticəsində bir çox toponimlərimiz məhv edilmiş və ya dəyişdirilmiş, yaddaşlardan silinmişdir.

1826-1828-ci illərdə baş vermiş Rusiya-İran müharibəsinin sonunda Türkmənçay müqaviləsinə görə, bütün Şimali Azərbaycan xanlıqları Rusiyaya birləşdirildi, Azərbaycan ərazisi iki yerə bölündü. Gülüstan müqaviləsinə əlavə olaraq İrəvan və Naxçıvan xanlıqları da Rusiyaya qatıldı. Şimali Azərbaycan Çar Rusiyasına birləşdiriləndən sonra Naxçıvan xanlığı ləğv edildi. Rus çarizmi işğalçılıq və köçürmə siyasətinə bəraət qazandırmaq üçün İrəvan və Naxçıvan kimi tarixi Azərbaycan ərazilərini erməni torpağı kimi qələmə verməkdə davam edirdi. Çar I Nikolayın 1828-ci il martın 21-də verdiyi fərman ilə İrəvan və Naxçıvan xanlıqları əsasında “Erməni vilayəti” yaradıldı. 1849-cu ildə İrəvan quberniyası yaradıldı və Naxçıvan qəzası onun tərkibinə daxil edildi. Tədricən Naxçıvan xanlığının ərazisi Çar Rusiyasının xüsusi siyasəti nəticəsində digər inzibati vahidlər arasında bölüşdürüldü. Əhalisinin çox böyük əksəriyyəti azərbaycanlılardan ibarət olan Şərur-Dərələyəz qəzaları İrəvan quberniyasının tərkibində qaldı¹.

Azərbaycanda Sovet rejimi qurulduqdan sonra Sovet Rusiyası Naxçıvan torpaqlarının Azərbaycandan qoparılması siyasətini həyata keçirməyə başladı. 1929-cu il fevralın 18-də Zaqafqaziya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin qərarı ilə Naxçıvana məxsus ərazilərin bir hissəsi, o cümlədən Qərçivan, Qurdqulaq, Horadiz, Ağxəç, Oqbin, Almalı, Otqıran, Sultanbəy kəndləri, həmçinin Kilit kəndi torpaqlarının bir hissəsi əkin sahəsi, otlağı, biçənəyi ilə birlikdə (cəmi 657 kv.km) Ermənistanə verildi. Beləliklə, 1929-30 illərdə Ermənistan SSR-ə verilən ərazilər hesabına Naxçıvan MSSR-in ərazisi azalaraq 5,5 min kv.km oldu. 1930-cu ildə isə Naxçıvan MSSR-in Aldərə, Lehvaz, Astazur,

¹ Şahverdiyev Z. Ə. Naxçıvan bölgəsi XIX-XX əsrin əvvəllərində. Bakı: Elm, 2008, 264 s.

Nüvədi və s. yaşayış məntəqələri Ermənistana verilmiş və həmin ərazidə Meğri rayonu yaradılmışdır².

İşğaldan sonra Şimali Azərbaycanda öz mövqeyini möhkəmləndirmək məqsədilə Rusiya İran, Türkiyə və Cənubi Azərbaycandan Zaqafqaziyaya, o cümlədən də Qarabağa ermənilərin köçürülməsini sürətləndirdi. Onlar erməni əhalisinin cüzi olduğu Yelizavetpol və İrəvan quberniyalarının ən yaxşı torpaqlarında yerləşdirildi. Köçürülən ermənilər silahlanaraq Azərbaycanın, demək olar ki, bütün bölgələrində qırğımlar törətmiş, 200-dən artıq yaşayış məntəqəsini viran qoymuşlar. Naxçıvanda Nurs, Kolanı, Mahmutoba, Əbrəqunus, Qazançı, Paradaş, Xanağa, Bənəniyar, Camaldin, Ərəzin, Kırna, Ordubad, Kültəpə, Əliabad, Cəhri, Şıxmahmud, Çəşməbasar, Tivi, Tumbul və başqa kəndlər talan olunmuş, insanlar qətlə yetirilmişdi.

İtalyan diplomatı, yazıçı, səyyah və tarixçi Luici Villari 1906-cı ildə Qafqaza etdiyi səyahətin nəticəsində yazdığı “Qafqazda alov və qılınc” (“Fire and Sword in the Caucasus”) əsərində bu prosesləri təsvir edir. Əsərdə qeyd edilir ki, iğtişaşlar zamanı Naxçıvan qəzasında 47 kənddə toqquşma olmuşdur, 12 kənd tamamilə dağıdılmış və xaraba qoyulmuş, 10 kənd qismən dağıdılmışdır³. Bu, toponimlərimizin soyqırımını demək idi. Məhz həmin siyasi proseslər gələcəkdə Azərbaycan torpaqlarının Ermənilər tərəfindən zəbt olunmasının təməlini qoydu. Lakin ermənilərin Naxçıvan bölgəsində gəlmə olduğunu toponomik materiallar sübut edir. Bu sahədə mühüm tədqiqatlar aparmış S.Babayev yazır: “... Naxçıvanın toponimləri ilə əlaqədar apardığımız tədqiqatlar da sübut edir ki, bu diyar qədim oğuz-türk-Azərbaycan torpağıdır. Bunu tarixin danılmaz şahidləri olan toponimlər də təsdiq edir. Naxçıvan ərazisində olan oykonimlər içərisində cəmi 1,54 faiz erməni mənşəli yer adları vardır. Fiziki-coğrafi obyektlər içərisində erməni mənşəli toponimlər demək olar ki, yoxdur”⁴.

Fəslin “**1.3. XIX-XX əsrlərə aid rusdilli mənbələrdə Naxçıvan**” adlı yarım-fəsildə XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində qələmə alınmış rusdilli ölkəşünaslıq əsərlərində Naxçıvan haqqında verilmiş məlumatlar ümumiləşdirilmişdir. Burada XIX əsr mənbələrindən V.Qriqoryevin

² http://nakhchivan.preslib.az/az_b1.html

³ <http://www.milliarxiv.gov.az/az/archiveresearch?id=329>

⁴ Babayev S. Naxçıvanda “Kitabi-Dədə Qorqud” toponimləri. Bakı: Yeni Nəşrlər Evi, 1999, 224 s.

“Статистическое описание Нахичеванской провинции” (“Нахçıvan əyalətinin statistik təsviri”), İ.Şopenin “Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи” (“Erməni vilayətinin Rusiya İmperiyasına birləşdirildiyi dövrdəki vəziyyəti haqqında tarixi abidə”), XX əsrə aid mənbələrdən K.N.Smırnovun “Материалы по истории и этнографии Нахичеванского края” (“Нахçıvan diyarının tarixi və etnoqrafiyasına aid materiallar”), D.D.Paçirevin “Алфавитный указатель к пятиверстной карте кавказского края” (“Qafqaz diyarının beşverstlik xəritəsinin əlifba sırası ilə verilmiş kitabı”) əsərlərində, “Сборник материалов для описания местностей и племень Кавказа” (“Qafqazın ərazi və tayfalarının təsviri məcmuəsi”) məcmuəsində K.A.Nikitin “Нахçıvan şəhəri və Нахçıvan qəzası” (“Город Нахичеван и Нахичеванский уезд”), eləcə də S.P.Zelinskinin “Üç mahal: Нахçıvan, Ordubad və Dərələyəz. Coğrafi-statistik və kənd təsərrüfatı təsviri” (“Три магала: Нахичеванский, Ордубадский и Даралагезский. Географо-статистическое и сельскохозяйственное описание”) məqalələri və s. tarixi-elmi materiallarda verilmiş məlumatlar təhlil olunmuşdur.

Dissertasiyanın II fəslı “XIX-XX əsrlərə aid rusdilli mənbələrdə Нахçıvan toponimləri” adlanır. Bu fəsil üç yarımfəsilədən ibarətdir.

Bu fəsilə Naхçıvana aid toponimlər oykonimlərə, oronimlərə və hidronimlərə bölünməklə sistemli şəkildə öyrənilir. Belə təhlil eynitipli obyektlərin adlandırılmasında qanunauyğunluqların aşkarlanmasına şərait yaradır.

“2.1.XIX-XX əsrlərə aid rusdilli mənbələrdə Нахçıvana aid oykonimlərin tarixi-linqvistik təhlili” yarımfəsilində ayrı-ayrı mahal və qəzalara aid oykonimlərdən danışılır, onların keçmiş və hazırkı vəziyyəti barədə məlumat verilir, oykonimlərin linqvistik təhlili aparılır. Bundan əlavə, bu yarımfəsilə oykonimlər “Günümüzə qədər gəlib çatmış bəzi Naхçıvan oykonimləri”, “Ermənistan ərazisinə qatılmış bəzi Naхçıvan oykonimləri”, “Günümüzə qədər gəlib çatmamış bəzi Naхçıvan oykonimləri” kimi qruplaşdırılaraq tədqiqata cəlb olunur ki, bu da qeyd olunan oykonimlər haqqında linqvistik məlumatlarla yanaşı, tarixi məlumatlar da əldə etməyə imkan verir. Belə ki, bu toponimlərdən bəzilərinin adları dəyişdirilmiş, bəzilərinə isə yerli azərbaycanlılar çıxarılaq tamamilə ləğv edilmişdir. XIX-XX əsr rus mənbələrində Naхçıvana aid kəndlər kimi qeyd alınmış, lakin sonradan Ermənistan ərazisinə qatılmış Ağxaç, Axta, Alxan pəyəsi, Amağ, Arazdəyə, Ertiş,

Herher, Hors, Kotan/Ketam, Qaşqa/Kaşxa/Kaşqa, Sal və s. Naxçıvan kəndlərində hazırda ermənilər məskunlaşdırılmışdır. Bəzi oykonimlərin adı dəyişdirilmişdir. Oykonimlərin adları dəyişdirilərkən birincilik türkmənşəli etnotoponimlərə verilmişdir. İlk növbədə bu adlar erməniləşdirilmişdir. Məsələn, Quşçu – Keçud, Süylanlı – Vayk, Qurqulaq – Boloraberd, Arpa – Areni və s.

Arxiv sənədlərindən alınan məlumatlara görə, “1918-1987-ci illərdə indiki Ermənistan ərazisində 254 azərbaycanlı yaşayış məntəqəsi müxtəlif yollarla (əhaliyi soyqırırma məruz qoyulmaqla, deportasiya edilməklə və s.) yaşayış məntəqələri siyahısından silinmişdir. Bu kəndlərin böyük əksəriyyəti Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı 1918-1920-ci illər soyqırımı və 1948-1953-cü illər deportasiyasından sonra xaraba qalmışdır”⁵. Auş, Azadəğ, Bilək, Bülbülölən, Çirax-oğlu kəndi/Çiraxlu, Ərgəz, Heşin, Hostun, Xorgədik/Horbadeğ, Qabaqlıq, Qaralar, Zirik/Züqrük, Qayalı kimi Naxçıvan toponimləri də bu kəndlərin siyahısındadır.

Bu yarımfəsildə oykonimlərin təhlili zamanı XIX-XX əsr rus mənbələrində verilmiş izahlarla müasir tədqiqatçılarımızın fikirləri qarşılaşdırılmışdır. Naxçıvan oykonimlərini ermənipərəst mövqedən izah edən rus müəlliflərinin fikirlərinin yanlış olduğu həm linqvistik, həm də tarixi cəhətdən əsaslandırılmışdır. Tədqiqatçılarımız tərəfindən fars mənşəli söz kimi izah olunmuş oykonimlər yenidən təhlil olunmuş və onların türk mənşəli söz olduğu aşkara çıxarılmışdır. Məsələn, Culfa oykoniminin adı, demək olar ki, bütün XIX-XX əsr rus mənbələrində çəkilir. F.Qan “Qafqazın ərazi və tayfalarının təsviri məcmuəsi”nin 40-cı cildində “Qafqaz coğrafi adlarının izahı təcrübəsi” məqaləsində Culfa adını tatar mənşəli culf – toxucu sözü ilə bağlayır. Bu kəndin erməni dilində Cuqa adlandığını yazır⁶. Culfa sözünün mənşəyi və adın mənası haqqında dəqiq fikirlər olmasa da, tədqiqatçıların əksəriyyəti belə qənaətə gəlmişlər ki, *culfa* sözü fars dilində “toxucu” deməkdir və toponim bu sözlə bağlı yaranmışdır. İ.Şopenin əsərində verilmiş bir məlumat Culfa toponiminin mənasının açılması baxımından diqqət çəkir: “1396-cı ildə Teymurləng İrana hücum edərkən *Urus* və ya *Araks* üzərindən *Yolmuiksiy* körpüsü ilə keçir. Teymurun tarixçisi Şərafəddin Əli Yəzdi Naxçıvan yaxınlığında

⁵<http://nazimmustafa.info/?p=359>

⁶Ганн К.Ф. Опыт объяснения Кавказских географических названий. СМОМПК, вып. 40, Тифлис, 1909, 699 с, с. 1-64.

Yolqa və ya *Culqa* adlı yerdə yerləşən körpünü belə adlandırır. Onun körpü haqqında dedikləri “Teymurun tarixi əsərindəndir”⁷. Bu məlumatdan da aydın olur ki, Culfa adı həm də *Yolqa* şəklində olmuşdur⁸. Türk dillərində *y-j* əvəzlənməsi qanunauyğun haldır. *J* foneminin allofonları içində *c* səsinin olması faktı da vardır. Yəni *y-j-c* səs əvəzlənmələri nəticəsində *Yolqa* sözünün *Culqa/Culfa* şəklinə düşməsi nəzəri cəhətdən də öz təsdiqini tapır. Buradan belə qənaətə gəlmək olur ki, Culfa sözü *Yolqa* sözünün fonetik variantıdır. *Yolqa* adına digər türkdilli areallarda da rast gəlmək olur. Daha çox çay adlarının tərkibində müşahidə olunur. *Yılqa* sözü türk dillərində “çay” mənasında işlənir. *Cılqa/Yolqa* sözünün digər bir mənası da “quru yarıqan”dır. Termin *yılqa/cılqa/ilqa* variantlarında bütün türkdilli areallarda işlənir Məsələn, İrtis-Yolqa, Om-Yolqa, Çaqan-Jalqa, Barun-Jalqa, Keçe-Yolqa, Yelanni-Yolqa və s.⁹

Adın digər variantı *Cuqa* sözü də Qırğız, Altay dillərində *cuuka/juuka* - “dar dəre”, “yarğan”, “xəndək” mənası bildirmişdir. Dağlıq Altayda *Cuuka*, *Cuukalu* yer adlarına rast gəlinir¹⁰. Culfanın İranla Azərbaycan arasında dar keçid olduğunu nəzərə alsaq, eyni bir adın fonetik variantı olan *Culfa/Yolqa/Cuqa* oykoniminin “dar keçid, yarğan, xəndək” mənası ifadə etdiyini görmək olar.

Avtoreferatda əksini tapmayan digər oykonimlər haqqında dissertasiyada məlumat verilmişdir.

“2.2. XIX-XX əsrlərə aid rusdilli mənbələrdə Naxçıvan oronimləri” yarım-fəslində oronimlər təhlilə cəlb olunur. Müşahidələrimiz göstərir ki, dağ adları daha az fonetik təsirə məruz qalır, daha az dəyişir, odur ki, bu adlar qiymətli tarixi əsər kimidir, xalqımızın tarixi keçmişindən xəbər verir. XIX-XX əsr rus mənbələrində ümumilikdə Naxçıvanın təsviri zamanı və ya ayrı-ayrı mahallardan bəhs edən müəlliflər ərazidə yerləşən dağ adlarını (oronimləri) da qeydə almışlar. Məsələn, Qaratəpə, Qaraquş, Qarıcıq

⁷<http://bikz.org/novosti/sekrety-drevnego-goroda-derevnya-phe-jolga>

⁸ Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. Санкт-Петербург, 1852, 644 с.

⁹ Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. М.: Мысль, 1984, 653 с.

¹⁰ Yənə orada.

dağları¹¹, Siçanlıdağ, Kotanlı, Quşibilək, Kısırdağ, Keşbəy, Salvarti, Gəldağ¹², Ağdağ, Qazangül, Bacıdağ, Şıxyurdu, Soyux, Gənzə və s.¹³.

Bu yarımfəsildə yuxarıda adı çəkilən hər bir oronim haqqında məlumatlar verilmiş, onlar mənşə cəhətdən araşdırılmışdır.

“2.3. XIX-XX əsrlərə aid rusdilli mənbələrdə Naxçıvan hidronimləri” yarımfəsildə XIX-XX əsr rus mənbələrində ərazinin coğrafi mövqeyinin təsviri zamanı adı çəkilən çay adları təhlilə cəlb olunur. Bu mənbələrdə çay adlarının izahına nadir hallarda rast gəlinir.

Bütün əsərlərdə Naxçıvanın 4 əsas çayının adı çəkilir: Araz, Arpaçay, Naxçıvançay və Əlincəçay. Bundan əlavə, Gilançay, Üstüküçay, Vənəndçay, Əylisçay, Ordubadçay, Ələyəz və Dorani çaylarının da qarışdığı Kotanlı çayı və Qoytul çayı, Köçbək çayı, Martiros çayı, Əyər çayı və Həmzə Əli Dizəsi çayı, Köndələnçay, Qoşaçay, Cəhriçay, Qırxbulaq irmağı və s. çaylar göstərilir.

Naxçıvana aid çay adlarının bir xüsusiyyəti diqqəti cəlb edir: onların əksər hissəsi axıb keçdiyi ərazilərin adları ilə eynilik təşkil edir. Bu da mürəkkəb bir prosesin nəticəsidir.

Disseratsiyanın III fəslı “XIX-XX əsrlərə aid rusdilli mənbələrdə işlənmiş Naxçıvan toponimlərinin leksik-semantik və struktur xüsusiyyətləri” adlanır və dörd yarımfəsildən ibarətdir.

Toponimlər leksik sistemin bir qolunu təşkil edən dil vahidləridir. Toponimlərin yaranma, inkişaf xüsusiyyətləri dildəki bütün sözlərin yaranma xüsusiyyətləri ilə eynidir. Dilçilikdə sözlərin üç prinsip əsasında yarandığı qeyd olunur: leksik, morfoloji və sintaktik üsul¹⁴. Onomastik vahidlərin leksik-qrammatik xüsusiyyətləri də bu prinsip əsasında müəyyənləşdirilir.

¹¹Шопен И.Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи.Санкт-Петербург, 1852, 644 с.

¹²Тригорьев В. Статистическое описание Нахичеванской провинции. Санкт-Петербург, 1833, 239 с.

¹³Зелинский С. П. Три магала: Нахичеванский, Ордубадский и Даралагезский. Географо-статистическое и сельскохозяйственное описание. // Сборник сведений о Кавказе, т. VII, Тифлис, 1880

¹⁴Сəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 192 s.

“3.1. Leksik üsulla yaranan toponimlər” yarım-fəslində leksik yolla toponim yaradıcılığının mahiyyətindən danışılır, bu yolla yaranmış Naxçıvan toponimləri təhlilə cəlb olunur. Leksik yolla toponim yaradıcılığının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, müxtəlif mənalı ümumi sözlər, yəni apelyativlər sonradan xüsusi ada çevrilərək hər hansı bir obyektə adlandırmağa xidmət edir. Qeyd edək ki, xüsusi adların özləri də digər bir obyektin adlandırılması üçün əsas kimi çıxış edə bilər, yəni bir onim eyni zamanda digər bir obyektə adlandırılabilir. Bu səbəbdən Naxçıvan ərazisindəki toponimləri antroponimlər, etnotoponimlər (türk tayfalarının adı əsasında yaranan və etnik tərkibin, miqrasiya istiqamətinin, müxtəlif tayfalararası əlaqələrin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirilməyə yardım edən toponimlər), hidrotoponimlər, zootoponimlər və s. şəkildə qruplaşdırmaq olar¹⁵.

Yarım-fəsilə etnonim səciyyəli toponimlərdən xüsusi başlıq altında geniş bəhs olunur. Naxçıvan qədim yaşayış məskənlərindən və bir sıra qədim tayfaların yurd saldıği ərazilərdən olmuşdur. Qədim türk yurdu olan Naxçıvan ərazisində as türkləri ilə bağlı etnotoponimlər (Azadəğ, Aşağı və Yuxarı Aza, Azadçiran, Asni), naxər türk tayfalarının adı ilə bağlı (Naxçıvan, Nəhəcir, Nehrəm, Nuhdaban, Naxçedəniz, Göynük), turukku tayfalarının adı ilə bağlı etnotoponimlər (Türkeş), hürrü boylarının adı ilə bağlı etnotoponimlər (Huremeşin, Xorni, Xorgədik, Horadis), kas türk tayfaları ilə bağlı etnotoponimlər (Kosacan, Ərgəz, Qaşqa), subar türk tayfaları ilə bağlı etnotoponimlər (Zəviyyə (Zeyvə), Xıncab), şu-su prototürklərinin adı ilə bağlı etnotoponimlər (Şurut) mövcuddur¹⁶.

Nisbətən sonrakı dövrlərə aid türk tayfaları ilə bağlı etnotoponimlər kəngərli (Didivar, Ərəfsə, Xalxal, Keçili, Qarabağlar, Qaraxanbəyli, Sələsüz, Türkeş, Yurtçu, Cağatay, Kələsir, Reyətə), oğuz (Bəydili, Böyükdüz, Əyrək, Xələc, Qarahəsənli, Qaraçuq, Qarxun, Oğuzdaşı, Çivə (iyvə boyunun adından), Alışar (əfşar tafya adının təhrif olunmuş forması), Biçənək (beçenek boyunun adından), Siçanlı oykonimləri, Qazangöl dağ adı, Qazanyayla bulaq adı), bulqar (Bulqan, Qazançı, Qullar, Vənənd) kimi iri tayfa ittifaqlarının və digər türk tayfalarının adı ilə bağlıdır.

¹⁵Bağirov A.N. Naxçıvanın oykonimləri. Bakı: Nurlan, 2008, 336 s.

¹⁶Rzayev F. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən (m.ö. VI-III minilliklər): 2 cildə, I c., Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2013, 528 s.

“3.2. Semantik üsulla yaranan toponimlər” yarım fəsilində semantik üsulla yaranan Naxçıvan toponimləri aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

1) Obyektin adının onun funksiyası, tutduğu mövqe ilə uyğun gəlidiyi toponimlər. Məsələn: Xanəgah (ibadət gah), Yengicə (yeni salınmış kənd), Yamxana (“poçt şöbəsi olan yer”), Aralıq (“arxa tərəfdə qalan yer”). Əylis “dayanacaq yeri”, Ələhi (*əylaq* – “yay düşərgəsi, yaylaq” sözündən), Camaldın/ Cəmaləddin (*din/dın* – “düşərgə, yaylaq” sözündən “*Camal düşərgəsi*” mənasında), Çənnəb (Cənnət mənasında), Dər (“qapı”, “keçid” mənasında), Qıvraq (“cəsur” mənasında), Ərəzin (*erəz/ərəz* - “sakitlik” sözündən), Ağsu (“keyfiyyətli, içməyə yararlı suyu olan çay”), Pays (“payız düşərgəsi”) və s.

2) Tərkibində rəng bildirən sözlər işlənən toponimlər. Məsələn: Qızılqışlaq (qızıl “qırmızı” mənasında), Kükü (göy sözünün fonetik variantı *kük/kök/kuk* əsasında), Ağkənd, Ağdərə və s.

3) Heyvan, bitki adı bildirən sözlər əsasında yaranan toponimlər: Düylün (“qovun”, “yaxşı növ qovun” mənasında işlənən *düylə* sözündən), Badamlı (badam ağacının adından), Zirik/Züqrük (“qızılağac” meşəsi), Qozluca və s.

4) Obyektin relyef xüsusiyyətlərini əks etdirən toponimlər. Daşkənd, Daşarx, Danagirt/Danaqirt (“səhraya bənzər yer”), Dərəşam (“dərədə yerləşən məskən, torpaq”), Culfa (“dar keçid, yarıq, xəndək”), Mərəlik (“dərə, çuxur, yer” mənasında), Burunlu (burun - “çıxıntı”, “dağ çıxıntısı”), Saltaq (“meşəsiz, sal qayalı dağ”), Kırna (“alçaq dağlıqda yerləşən ərazi”) və s.

5) Tarixi şəxsiyyətlərin adı, titul, rütbə adları, müəyyən hadisələrlə bağlı yaranmış toponimlər. Hacıvar (İslam dininə aid “Hacı” titulu əsasında), Babəki (xalq qəhrəmanı Babəkin adı ilə bağlı), Abasiyə, Sultanbəy, Bülbülölən, Çərçiboğan, Dərvişlər, Bünyatzadə, Camaldın, Mir Fəttah və s.

6) Çay adları əsasında yarananlar. Məsələn, Əlincəçay mahalının adı Əlincəçay hidronimi ilə bağlı yaranmışdır.

7) Peşə-sənət leksikası əsasında yarananlar: Çəmləkçi, Ələkli, Parçı və s.

Üçüncü yarım fəsil **“3.3. Morfoloji üsulla yaranan toponimlər”** adlanır. Bu yarım fəsilə Naxçıvan toponimlərinin yaranmasında iştirak edən şəkilçilər sadalanır, onların funksiyası dəqiqləşdirilir, -lıq⁴, -lı⁴, -cıq⁴, -lər², -çı⁴, -i⁴ və s. şəkilçilər vasitəsi ilə onomastik vahidlərin yaranması faktik materiallarla göstərilir.

“3.4. Sintaktik üsulla yaranan toponimlər” yarım-fəslində yazılır ki, toponimlərin əksəriyyəti söz birləşməsindən mürəkkəb sözə doğru inkişaf yolu keçmişdir. Bu proses hələ də davam edir. Bu üsulla yaranan toponimləri modelinə görə bir neçə yerə bölmək olar: a) I təyini söz birləşməsi modelində olan toponimlər; b) II növ təyini söz birləşməsi modelində olan toponimlər; c) III növ təyini söz birləşməsi modelində olan toponimlər; ç) feili birləşmə modelində olan toponimlər. III növ təyini söz birləşməsində olan toponimlərə, demək olar ki, rast gəlinmir.

I növ təyini söz birləşməsi modelində olan toponimlərə kənd komponentli (Kürkənd, Daqna kənd, Daşkənd, Başkənd, Ağkənd, Çaykənd və s.), dizə komponentli (Məmərzə dizə, Qulubəy dizə, Kərimbəy dizə, Kələntər dizə, Həməzəli dizə), çay, bulaq, göl komponentli (Gilançay, Əlincəçay, Köndələnçay, Naxçıvançay, Arpaçay, Quşibiləkçay, Bazarçay və s.), məzrə komponentli (Alagöz məzrə, Aşağı Məzrə), abad komponentli (Mahmudabad, Abasabad, Şəkərabad, Sərdarabad, Nasirabad və s.), oba, yurd komponentli (Aşağı Uzunoba və Yuxarı Uzunoba, Mahmudoba Dərə-yurd), qışlaq komponentli (Qızılqışlaq), dərə komponentli (Ağdərə oykonimi, Qızıldərə dərə adı, Dərə-yurd, Dərələyəz oykonimləri), qaya komponentli (Qaraqaya), dağ komponentli (Keçəldağ, İlan dağ, Küküdağ, Tarudağ), arx komponentli (Daşarx, Gaurarx), vəng komponentli (Qaravəng, Güneyvəng, Qızılvəng, Qoşavəng) və s. toponimlər aiddir.

II növ təyini söz birləşməsi modelində olan toponimlər də, demək olar ki, topoformant kimi çıxış edən eyni sözlərin (yəni kənd, oba, dizə, qışlaq və s.) köməyi ilə yaranır. Çirax-oğlu kəndi/Çiraxlu, qışlaq komponentli Kolanı qışlağı, Şahgəldi qışlağı, Rəsul qışlağı, Miraux qışlağı, Paşadüz, Aslandüz, Əlverdi dizəsi, Məşfəli Sultan dizəsi, Mirzə Həsən dizəsi, Əlüstüpu məzrəsi, Xalqa arxı, Sarab arxı, Hacı-Şamlı dərəsi, Her-Her dərəsi, Bulaqlar dərəsi, Gəlinqayası və s. kənd adlarını misal göstərmək olar.

Feili birləşmə modelində olan toponimlər ərazini əsasən hər hansı bir hadisə ilə bağlı adlandırır. Naxçıvana aid İtqıran (*itkür/ötkür* sözü “itiləmək, yonmaq” mənasında), Bülbülolan (“Bülbül adlı şəxsin yaşadığı yer”), Qurban kəsilən (“qurban kəsilən yer”) Arazdəyən (“Arazdəyən kənd” mənasında) toponimləri feili birləşmə modelində olan toponimlərdəndir. Qeyd edək ki, bu tipli toponimlər əsasən feili sifətin morfoloji əlaməti olan -an,-ən şəkilçisi ilə işlənir.

Dissertasiyanın **“Nəticə”** hissəsində tədqiqatın yekunları aşağıdakı kimi ümumiləşdirilmişdir:

1. XIX-XX əsrlərə aid rusdilli elmi mənbələr Naxçıvan toponimləri haqqında zəngin materiala malikdir. Bu mənbələrdəki məlumatlara əsasən biz həmin dövrdə Naxçıvan ərazisinin ümumi mənzərəsini görə bilərik. Həmçinin XIX-XX əsrlərdə Naxçıvana aid kəndlər kimi qeydə alınmış, lakin sonradan Ermənistan ərazisinə qatılmış, ləğv edilmiş, adları dəyişdirilmiş bir çox toponimləri rusdilli mənbələrə əsasən bərpa etmək və təhlilə cəlb etmək mümkündür.

2. XIX-XX əsr rusdilli qaynaqlarda həmin dövrdə Azərbaycanda baş vermiş bəzi tarixi-siyasi proseslər öz əksini tapmışdır. Həmin məlumatlardan da görünür ki, XIX əsrdə ermənilər məqsədli şəkildə bəzi ərazilərə köçürülmüş, onların köçürüldüyü yerlərdə isə toponimlərimiz dəyişdirilmişdir.

3. XIX-XX əsr rusdilli elmi mənbələrdə qeydə alınmış Naxçıvan toponimləri quruluş xüsusiyyətlərinə, tərkibinə görə müxtəlifdir.

4. Coğrafi adlar məxsus olduğu dilin və xalqın tarixini, tarixi coğrafiyasını, etnoqrafiyasını və etnogenезini öyrənmək üçün mühüm vasitədir. Coğrafi adlar təsadüfi dəyişikliklərə uğramır, onlar cəmiyyətin inkişafı ilə bağlıdır, onlarda müəyyən tarixi dövrün xüsusiyyətləri, həmin dövrdə yaşamış cəmiyyətin maddi və mənəvi mədəniyyəti əks olunur. Təbii ki, XIX-XX əsrlərdə Azərbaycan ərazisində baş vermiş dəyişikliklər coğrafi adlara da təsirsiz ötüşmədi. Xüsusən də, ermənilərin Naxçıvana kütləvi şəkildə köçürülməsi həm xalqımıza, həm də onun əsrlərdən bəri yaşatdığı yer adlarına qarşı soyqırımın nəticələndi. Bir çox toponimlərimiz tamamilə xəritədən silindi, bəziləri isə erməni dilinə uyğunlaşdırılaraq dəyişdirildi. Bu proseslərin müəyyən hissəsi XIX-XX əsrlərə aid rusdilli mənbələrdə öz əksini tapmışdır.

5. Coğrafi adlar dilin daha sabit leksik vahidləridir. Buna görə də XIX-XX əsr rusdilli elmi mənbələrdə qeydə alınmış Naxçıvan toponimlərinin təhlili nəticəsində onların tərkibində qədim türk dilinə aid elementlər müəyyənləşdirilmişdir.

6. XIX-XX əsr rusdilli elmi mənbələrdə qeydə alınmış Naxçıvan toponimlərinin təhlili türk mənşəli yer adları üçün ümumi olan leksik vahidlərin və ya onomastik elementlərin, terminlərin aşkarlanmasına gətirib çıxarmışdır.

7. Coğrafi obyektlərin fərqləndirilməsi zəruriyyəti onların adlandırılmasını şərtləndirmişdir. Rusdilli mənbələrdə qeydə alınmış türk mənşəli yer adları xalqın uzun illərdən bəri formalaşmış təfəkkürünün məhsuludur. Tədqiqat işində müəyyənləşdirilmişdir ki, Naxçıvan

ərazisindəki toponimlərin quruluş modelləri türk adlandırma sisteminə uyğundur. Bu da Naxçıvanın yerli əhalisinin türklərdən ibarət olduğunu sübut edən faktlardandır.

8. XIX-XX əsr rusdilli elmi mənbələrdə qeydə alınmış Naxçıvan toponimlərini leksik-semantik baxımdan aşağıdakı kimi bölmək olar: apelyativ və onim mənşəli toponimlər. Onim mənşəli toponimlər arasında etnotoponimlər xüsusi yer tutur. Belə ki, Naxçıvan oykonimlərinin əksər hissəsi türk tayfa adları əsasında yaranmışdır.

9. Qeyd etdiyimiz mənbələrdə Naxçıvana aid yer adları struktur baxımdan sadə, düzəltmə və mürəkkəb olmaqla bölünür. Bu toponimlər Azərbaycan dilinin sözyaradıcılığı prinsipləri əsasında formalaşmışdır.

Tədqiqat işinin məzmunu müəllifin aşağıdakı məqalələrində öz əksini tapmışdır:

1. “Qafqazın ərazi və tayfalarının təsviri məcmuəsi”ndə Naxçıvanla bağlı bəzi toponimlər / Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. IV Beynəlxalq elmi konfransının materialları. Bakı: Mütərcim, 2013, s. 472-475

2. İ.Şopenin “Rusiya İmperiyasına birləşməsi dövründə erməni əyalətinin vəziyyətinin tarixi abidəsi” əsərində Naxçıvan toponimləri / Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. V Beynəlxalq elmi konfransının materialları. Bakı: Mütərcim, 2014, s. 568-570

3. XIX əsr rus mənbələrində Əlincə mahalına aid yer adları / Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, 2015, № 1, s. 140-147

4. XIX əsr rusdilli mənbələrdə Şərur mahalına aid bəzi yer adları // Dilçilik İnstitutunun Əsərləri. Bakı: Elm və təhsil, 2015, №2, s. 9-15

5. XIX-XX əsr rus elmi mənbələrində atributiv komponentli Naxçıvan toponimləri // Bakı Qızlar Universitetinin “Elmi əsərlər”i. Bakı: 2015, №2 (22), s. 66-71

6. Rusdilli elmi mənbələr onomastik informasiya mənbəyi kimi (Naxçıvana aid yer adları əsasında) / Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi. Bakı: Mütərcim, 2015, №4, s. 64-68

7. Топонимы Дерелеезского магала в русских источниках XIX и XX веков // European Journal of Literature and Linguistics. Scientific journal. Vienna: Eastwest 2016, №2, s. 17-20

8. XIX əsr rus mənbələrində Naxçıvana aid adları dəyişdirilmiş bəzi yer adları / Akademik T.Hacıyevin anadan olmasının 80 illik yubileyinə

həsr olunmuş “Azərbaycan filologiyası:inkışafın yeni mərhələsi” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 2016, s.189-192

9. XIX-XX əsr rus mənbələrində Naxçıvana aid toponimlərin struktur təhlili (ismi birləşmə modeli əsasında) // Axtarışlar. AMEA Naxçıvan Bölməsi. İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu. 2017, № 4, s. 75-80

10. XIX-XX əsr rus mənbələrində Naxçıvana aid oronimlər və hidronimlər // “Dil və ədəbiyyat” Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, Bakı: BDU, 2017, № 4(104), s. 93-96

Гиляханум Касум кызы Пашаева

**Историко-лингвистический анализ Нахчиванских топонимов в
русскоязычных письменных памятниках
XIX-XX веков**

РЕЗЮМЕ

Целью данной диссертации является анализ Нахчиванских топонимов, зафиксированных русскоязычными памятниками XIX-XX веков. Диссертационная работа состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обосновывается актуальность темы, описывается объект и предмет исследования, указываются научная новизна, теоретическая и практическая значимость, цель и задачи диссертации.

Первая глава «Нахчиван в русскоязычных источниках XIX-XX веков (до 1940)» состоит из трех параграфов. В первом параграфе дается информация о русскоязычных источниках и история их изучения. Во втором параграфе рассматривается характер отношения между Россией и Азербайджаном в XIX веке и в начале XX века, и последствия этих отношений, влияние политических и исторических условий на Нахчиванские топонимы. Третий параграф посвящен анализу русскоязычных источников XIX-XX веков (до 1940) как свод материалов о Нахчивани.

Вторая глава, состоящая из трех параграфов, называется «Нахчиванские топонимы в русскоязычных источниках XIX-XX веков». В параграфах рассматривается каждый вид топонимов, в особенности ойконимы, оронимы, гидронимы Нахчивана, дается их историко-лингвистический анализ.

Третья глава называется «Лексико-семантические и структурные особенности Нахчиванских топонимов в русскоязычных источниках XIX-XX веков». Здесь топонимы анализируются на основе принципов словообразования, выявляются общие черты в механизме образования топонимов.

В заключении подведен итог основным положениям диссертации.

Historical and linguistic analysis of Nakhchivan toponyms in Russian-language written monuments of the XIX-XX centuries

SUMMARY

The aim of this dissertation is to analyze the Nakhchivan toponyms belonging to the Russian-speaking monuments of the XIX-XX centuries. The thesis consists of an introduction, three chapters, a conclusion and a list of used literature.

In the introduction, the relevance of the topic is substantiated, the object and subject of the research are described, scientific novelty, theoretical and practical significance, purpose and objectives of the dissertation are indicated.

The first chapter, entitled "Nakhchivan in the Russian-speaking mass-media of the XIX-XX centuries (before 1940)", consists of three paragraphs. The first paragraph is about the Russian-language sources and the history of their study. The second paragraph is about the relations between Russia and Azerbaijan, the consequences of the aggressive policy of the Russian empire in Azerbaijan, including Nakhchivan. The second paragraph is devoted to the analysis of the Russian-language sources of the XIX-XX centuries (before 1940) as a collection of materials about Nakhchivan.

The second chapter, consisting of three paragraphs, is called "Nakhchivan toponyms in the Russian-language sources of the XIX-XX centuries". In those paragraphs, each kind of toponyms particularly is taken into consideration and the toponyms of Nakhchivan are especially analysed by being divided into oikonoms, oronyms, hydronyms, on the point of historical and linguistic analysis. The third chapter is called "Lexico-semantic and structural features of Nakhchivan toponyms in the Russian-language sources of XIX-XX centuries". Here the toponyms are analyzed on the basis of the principles of word formation, common features are revealed in the mechanism of the formation of toponyms.

In conclusion, the main thesis is summarized.

Çapa imzalanmışdır: 14.05.2018
Formatı: 60/84, 16/1
Sifariş: 113
Sayı: 100

AMEA Naxçıvan Bölməsinin “Tusi” nəşriyyatında çap edilmişdir.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ
НАХЧЫВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

ГИЛЯХАНУМ КАСУМ КЫЗЫ ПАШАЕВА

**ИСТОРИКО-ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ
НАХЧИВАНСКИХ ТОПОНИМОВ В РУССКОЯЗЫЧНЫХ
ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТНИКАХ
XIX-XX ВЕКОВ**

5706. 01 – Азербайджанский язык

АВТОРЕФЕРАТ

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии**

НАХЧЫВАНЬ – 2018